

משמעויותיה של 'כי' במקרא

שושנה יפה

המילה 'כי' היא אחת ממילות הקישור השימושיות ביותר. היא מופיעה במקרא 4475 פעמים.¹ אחת הסיבות המרכזיות לשימוש הרב בה היא גיוון המשמעויות שלה, ובהן אדון במאמרי זה.

מאמר זה מורכב משני חלקים עיקריים: בחלק הראשון אבחן את משמעויותיה השונות של המילה 'כי' בהתאם להוראותיה התחביריות. חלקו השני של המאמר הוא אסופה של מקראות שבהם אנסה לבחון את תפקידיה של המילה 'כי' על מובניה השונים בפסוקי המקרא.

דיון בלשוני

המילה 'כי' ממלאת במשפט תפקיד תחבירי. היא קובעת את היחסים בין חלקי השונים, ומכאן חשיבותה הרבה. מדקדקים רבים דנו במשמעויות השונות של המילה, ולהלן אציג את המרכזיות שבהן:

א. השלמות לפועל

1. 'כי' הפותחת פסוקית מושא בתפקיד זה המילה 'כי' משלימה את הפועל השלמה מוצרכת. השלמה זו נוספת למשפט כאשר הפועל אינו מובן דיו וזקוק לתוספת ולהרחבה. נראה שהמדקדקים ראו בתפקיד זה את אחד התפקידים המרכזיים של המילה 'כי'. רש"י מרחיב מאוד את הדיבור על משמעות זו.² באחת מתשובותיו הוא עונה לשואל באומרו: "ואם יאמר חביבי עוד יש שימוש ללשון 'כי', שהרי רובן משמשיין בלשון 'אשר',

1 על פי אבן-יושן, קונקורדנציה, עמ' 528.

2 כרייאר, תשס"ג איננו סבור שתפקיד זה מופיע במאמרו של ריש לקיש על 'כי' משמש בארבע לשונות' (ראו להלן, עמ' 30). לדעתו, המאמר איננו מתיימר לתת הגדרה מילונית אלא להדריך את המתרגם.

כגון 'כי טוב העץ...' ³. בכל הדוגמות שמפרט רש"י לאחר מכן המילה 'כי' משלימה את הפועל שמופיע לפניו. ⁴ משמעות זו של המילה מובאת בהרחבה גם אצל גזניוס. ⁵

2. 'כי' הפותחת פסוקית ויתור

פסוקית ויתור מתארת על אף איזה תנאי מתקיים הפועל במשפט הראשי. תפקיד זה של המילה 'כי' הוא המרכזי ביותר בדבריו של רבי יונה אבן ג'נאח (להלן ריב"ג), ועליו הוא מרחיב את הדיבור. בראשית סקירתו על משמעויותיה של המילה 'כי' הוא כותב: "מהם מה שעניינו אע"פ שהדבר כך וכך כמו 'כי עם קשה עורף אתה...' (שמות לד, ט) ⁶. גם רבי אברהם אבן עזרא (להלן רב"ע) רואה בתפקיד זה את אחת המשמעויות המרכזיות של המילה.

לעומתם סובר רבי דוד קמחי (להלן רד"ק) שהמילה 'כי' אינה יכולה לשמש כלל בתפקיד זה. על דעתו של ריב"ג הוא מעיר: "המילה הזו חילקה רבי יונה על פנים רבים ופירש רובם כלשון אף על פי... והנכון כי היא לעולם מילת טעם..." ⁷.

3. 'כי' הפותחת פסוקית זמן

פסוקית זמן מתארת את זמן הפעולה במשפט. הזמן יכול להיות עבר או עתיד. הפסוקית תענה על השאלה: מתי נעשתה הפעולה? או: מתי עתידה הפעולה להיעשות?

ריב"ג ורד"ק מייחסים במפורש משמעות זו למילה 'כי'. ריב"ג מחלק בין שני הזמנים ומביאם בשתי משמעויות שונות של המילה. רד"ק אינו מפריד בין הזמנים אלא אומר בקיצור: "ויש במקום כ"ף ושי"ן השירות 'כי תוליד בנים' (דברים ד, כה) — כשתוליד בנים" ⁸.

רש"י לעומתם אינו רואה בפתיחת פסוקית הזמן משמעות נפרדת, אלא משמעות משנית של 'אם', כלומר של פסוקית תנאי. ⁹ לפי דבריו, המילה 'אם' מופיעה במקרא גם

בארמית פסוקית המושא נפתחת בדרך כלל על ידי המילית ד'. מילית זו אינה נתפסת כמילה בפני עצמה, ולכן היא לא הובאה בדבריו של ריש לקיש.

3 תשובות רש"י, עמ' 293-297.

4 גמליאל, תשס"ג מבחין בין הכלל של ריש לקיש, שהוא לדעתו כלל מילונאי, לבין אמירותיו של רש"י במקומות שונים, שהן הערות דקדוקיות. התוספת העיקרית של רש"י על דבריו של ריש לקיש היא שי"ב = אשר' וזהו שימוש דקדוקי של פתיחת פסוקית מושא. תפקיד זה נמצא מתאים למקובל במקרא, שכן יש שימוש במקרא של 'אם' שאינו מותנה, ולכן 'אם = אשר' ועל בסיס דברי ריש לקיש 'כי = אם'. מכאן ניתן להסיק שי"ב = אשר' והיא פותחת פסוקית משועבדת.

5 גזניוס, 1910, עמ' 491-492.

6 אבן ג'נאח, ספר השרשים, עמ' 217-222.

7 רד"ק, ספר השרשים, עמ' 161.

8 שם.

9 בריואר, תשס"ג מעיר על כך שלפעמים ביטויי זמן הופכים לביטויי תנאי, אך כאן ההנחה היא הפוכה,

במשמעות של זמן ודאי, אך הוא מצטט גם פסוקים הפותחים ב'כי' ומדברים על זמן ודאי. החת המשמעות 'אם' ¹⁰.

4. 'כי' כפותחת פסוקית סיבה

פסוקית הסיבה מתארת את גורם הפעולה. בפסוקית זו הסיבה קודמת להתרחשות שבמשפט העיקרי.

רד"ק רואה במשמעות הסיבה את התפקיד העיקרי של המילה 'כי'. לפי דעתו, מתוך כל מילות הקישור המילה 'כי' היא המרכזית המשמשת בתפקיד זה. בספר השורשים שלו הוא אומר: "והנכון, כי היא לעולם מילת טעם... והכלל לך כי היא מילת הטעם" ¹¹. גם רש"י סבר כמו רד"ק, שאחד מן התפקידים המרכזיים של המילה 'כי' הוא לשמש כפותח לפסוקית סיבה.

בניגוד לדעתם, גזניוס ¹² בדקדוקו אינו רואה מילה זו כמילה העיקרית הפותחת את פסוקית הסיבה. לפי דבריו, הצירופים של 'יען כי' או 'יען אשר' נפוצים יותר.

5. 'כי' כפותחת פסוקית תנאי

תנאי הוא פרט או סעיף שבו תלוי ומוגבל קיומו של הסכם או חוזה. ¹³ גם בתחביר פסוקית התנאי מעידה על פרט שבו תלוי הפועל במשפט העיקרי.

תפקיד התנאי מתואר באריכות בדבריהם של רש"י ואף של גזניוס. את פירושו למילה זו 'כי' רש"י פותח בדרך כלל בהבאת משמעות זו. בסוגיה במסכת ראש השנה העוסקת במשמעויותיה של המילה הוא כותב: "פעמים בא במקום 'אם', 'כי יהיה להם דבר' (שמות יח, טז) ¹⁴. לתוך משמעות זו של תנאי מכניס רש"י גם את המשמעות של זמן ודאי.

גזניוס ¹⁵ מפרט את מילות התנאי השונות היכולות להופיע בפסוק. על המילה 'כי' הוא מעיר שהפועל במשפט התנאי יכול להיות בעבר כמו בפסוק: "ואת כי שטית" (במדבר ה, כ), או בזמן עתיד כמו בפסוק: "כי תקנה עבר עבריי" (שמות כא, ב).

ש'אם' — מילת תנאי מובהקת — מסמנת גם זמן. משום כך אין זה סביר שבמילת 'אי' התכוון ריש לקיש גם לפסוקית זמן.

10 תשובות רש"י, עמ' 293-297.

11 רד"ק, ספר השרשים, עמ' 161.

12 גזניוס, 1910, עמ' 492.

13 על פי מילון אבן-שושן, עמ' 1462.

14 מסכת ראש השנה, ג ע"א.

15 גזניוס, 1910, עמ' 492.

6. 'כי' כפותחת פסוקית אופן

מטרתה של פסוקית האופן לתאר את דרך עשיית הפעולה במשפט. תיאור זה עונה על השאלות: איך? כיצד? באיזה אופן? תחת כותרת זו אפשר לכלול כמה תיאורים נוספים: תיאור אמצעי, תיאור השוואה, תיאור תוצאה ותיאור המלווה. בתוך דבריו של ריב"ג אפשר למצוא כמה מן המשמעויות האלה. הראשונה שבהן היא פסוקית ההשוואה, כדבריו: "ומהם מה שהוא במקום כן, עניינו כמו כן, כמו: 'כי הוא ישאג ויחרדו בנים מים' (הושע יא, י)".¹⁶ כך אפשר למצוא גם את תיאור האמצעי: "ומהם מה שפירושו כמה, כמו: 'כי אכף עליו פיהו' (משלי טז, כו) — כמה שאכף עליו פיהו". פסוקית נוספת המוזכרת בקצרה בדברי ריב"ג היא תיאור התוצאה.

7. 'כי' המציינת ניגוד

משמעות נוספת של המילה 'כי' המובאת בהרחבה בדבריו של רש"י היא 'אלא'. בפירושו למסכת גיטין הוא כותב שהמילה 'כי' באה "במקום אלא, לסתור דבר האמור למעלה, לומר אינו כן אלא כן, כמו: 'ויאמר לא כי צחקת' (בראשית יח, טו) — אינו כן כדברך אלא צחקת".¹⁷

גם גזניוס¹⁸ רואה משמעות זו במילה 'כי'. לדעתו, פסוקים הפותחים ב'כי' יופיעו אחרי משפטי שלילה, והמשפט החיובי יופיע בדרך כלל על יד הצירוף 'כי אם'. עם זאת אפשר למצוא גם דוגמות שהמשפט החיובי יפתח במילה 'כי' לבדה.

8. 'כי' המציינת ספק

משמעות עיקרית נוספת של המילה 'כי' המובאת בדבריו של רש"י היא המשמעות של ספק, 'שמא'. את הפסוק "כי תאמר בלבבך" (דברים ז, יז) הוא מפרש: "על כרחך לשון דילמא הוא, שמא תאמר בלבבך, מפני שהם רבים — לא אוכל להורישם, אל תאמר כן". בדבריו במסכת ראש השנה הוא מוסיף: "והרכה כאלו לשון 'שמא' הן".¹⁹

9. 'כי' הפותחת פסוקית תכלית רצף

שתי משמעויות תחביריות נוספות נזכרות בקצרה בדבריהם של מדקדקים שונים. הראשונה היא פסוקית התכלית המתארת את מטרת הפעולה. משמעות זו מוזכרת בדבריו של ריב"ג: "ומהם מה שעניינו למען, כמו 'שיוויית ה' לנגדי תמיד כי מימיני בל אמוט' (תהילים טז, ח)".²⁰

16 אבן ג'נאח, ספר השרשים, עמ' 218–219.

17 רש"י, מסכת גיטין, דף צ עמ' א.

18 גזניוס, 1910, עמ' 500–501.

19 מסכת ראש השנה, דף ג עמ' א.

20 אבן ג'נאח, ספר השרשים, עמ' 219.

המשמעות השנייה מציינת קשר המבטא רצף של פעולות. משמעות זו מוזכרת בדברי גזניוס²¹ וז'ואן — מוראוקה.²²

ב. השלמות לשם העצם

חלק המשפט המצטרף לשם העצם נקרא 'לוואי'. כאשר לוואי מתרחב ופותח פסוקית, מכונה המשפט 'משפט זיקה'. פסוקית הזיקה יכולה להתחבר למשפט העיקרי ללא מילת חיבור כלל, או על ידי מילת חיבור המכונה 'כיניו זיקה'.

מילת הזיקה האופיינית ביותר ללשון המקרא היא 'אשר', והיא פותחת את רוב פסוקיות הלוואי. על פי ריב"ג²³ ורד"ק²⁴ גם המילה 'כי' יכולה לשמש כפותחת פסוקית זיקה ואפשר להמיר אותה במילה 'אשר'. לדוגמה: בפסוק "עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת" (בראשית ג, יט) המילים 'ממנה לקחת' מוסיפות מידע על האדמה.

בניגוד לעמדתם של ריב"ג ורד"ק רש"י בפירושו לתורה מפרש שהמילה 'כי' ממירה את 'אשר' המשלימה שם עצם במקרים בודדים בלבד.²⁵

ג. 'כי' כאמצעי רטורי

ריב"ג מציין תפקידים נוספים של המילה 'כי' שאינם תפקידים תחביריים. לפי דבריו יש מקומות שבהם יש לה תפקיד סגנוני והיא משמשת אמצעי רטורי להדגשת העניין.

1. האמצעי הרטורי הראשון שריב"ג מזכיר בדבריו הוא השאלה הרטורית: "ומהם מה שפירושו לשאלה: 'ההיה הדבר כך וכך', כמו: 'כי יאמר מעשה לעשהו' (ישעיהו כט, טז) כלומר, 'ההיה זה'".²⁶ מטרתו של ישעיהו, על פי דברי ריב"ג, היא לומר לעם ישראל שאפילו החומר לא מתכחש למי שברא אותו, ועל כן מן הראוי שגם הם לא יתכחשו לו.

2. משמעות סגנונית נוספת שריב"ג מדבר עליה היא 'לנחוז העניין'. על פי הסבר זה אין למילה 'כי' משמעות עצמית אלא כל מטרתה להדגיש את העניין שעליו מדבר הפסוק.

3. משמעות קרובה למשמעות הנחזקת היא 'לקיום הדבר וברורו'. לפי ריב"ג מטרת המילה 'כי' בפסוקים שבהם היא משמשת במשמעות זו היא לתת תוקף לקיום העניין שעליו מדובר בפסוק.

21 גזניוס, 1910, עמ' 500–501.

22 ז'ואן-מוראוקה, 1991, עמ' 636.

23 אבן ג'נאח, ספר השרשים, עמ' 218.

24 רד"ק, ספר השרשים, עמ' 161.

25 אבינרי, תש"ס–תשמ"ה, עמ' קלו הגדיר פסוקים אלו ואמר שמשמעותם 'כי + אשר... כהגדרה'. הוא מעיד על כך שזוהי משמעות שרוכ בעלי המילונים לא עמדו עליה כלל.

26 אבן ג'נאח, ספר השרשים, עמ' 218.

ד. סיכום

למילה 'כי' במקרא משמעויות תחביריות רבות. רבים דנו בהן וניסו לשייך כל פסוק במקרא למשמעות המתאימה.

בתפקידי המילה 'כי' הנוספת למשלימי הפועל אפשר למצוא את המשלימים המוצרכים לפועל שהם המושאים, וכן את אלה שאינם מוצרכים לו, והם התיאורים השונים. נוסף על כך המילה 'כי' יכולה למלא תפקיד של משלים שם עצם. במקרה זה היא פותחת פסוקית זיקה.

בכמה פסוקים אין המילה 'כי' משמשת בתפקיד תחבירי, אלא בתפקיד סגנוני. בפסוקים אלו היא מתפרשת על פי ההקשר שבו היא מופיעה.

'כי' במקרא — בין לשון לפרשנות

פתיחה

בחלק הראשון דנתי במשמעויותיה של המילה 'כי' במקרא לאור דבריהם של מדקדקים ופרשנים שונים. גם בדורות האחרונים ניסו רבים לאבחן בצורה מדויקת את המשמעויות של מילה זו. עם זאת רובם לא עסקו בהשלכות של המשמעויות השונות על הבנותיה של המילה 'כי' בפסוקים עצמם.

בחלק זה ברצוני לבדוק כיצד באות לידי ביטוי המשמעויות השונות של המילה 'כי' במקרא, ומה הן השלכותיהן. אחת ממטרותיה היא לברר כיצד הפרשנים משתמשים במילה 'כי', ובאיזה אופן הם מגייסים אותה לצורך פירושם. ברצוני להראות כיצד הבנה שונה של המילה יכולה להביא את הפרשנים למסקנות שונות ביחס לפסוק מסוים. מסקנות אלו יכולות להיות משמעויות בהבנה בתחום המחשבה והאמונה, ואף בתחום ההלכה.

לשם כך בחרתי בשלוש דוגמות מייצגות. בראשונה נראה דיון הלכתי רחב היקף המופיע בגמרא ומבוסס על המילה 'כי'. מדיון זה אפשר ללמוד על החשיבות שיש להבנת מילה זו הלכה למעשה. שתי הדוגמות הנוספות הן מתחום המחשבה. על פיהן אפשר לראות הבנות שונות ביחס למהותו ולמדרגתו של עם ישראל.

א. 'כי' משמש בארבע לשונות

אחד המקורות הדין בהשלכות שיש לאמירתו של ריש לקיש "כי משמש בארבע לשונות" נמצא בגמרא במסכת גיטין (צ ע"א). המשנה דנה בתנאים המאפשרים לבעל לגרש את אשתו: "בית שמאי אומרים: לא יגרש אדם את אשתו אלא אם כן מצא בה דבר ערוה, שנאמר: 'כי מצא בה ערות דבר' (דברים כד, א), ובית הלל אומרים: אפילו הקדיחה תבשילו, שנאמר: 'כי מצא בה ערות דבר'. ר' עקיבא אומר אפי' מצא אחרת נאה הימנה, שנאמר: 'והיה אם לא תמצא חן בעיניו' (שם). לדעת בית שמאי האדם יכול לגרש את אשתו 'כי מצא בה...', כלומר משום שמצא בה דבר ערוה.

כלומר, הוא יכול לגרשה רק במקרה קיצוני. בית הלל חולקים על הבנה זו ואומרים שהעילה לגירושין איננה צריכה להיות קיצונית כל כך שמצא בה ערוות דבר, אלא אפילו הקדיחה את תבשילו יכול לגרשה. הם הסיקו זאת מכך שהתורה כתבה גם 'ערות' וגם דבר; וכפי שפירש רש"י במשנה (ד"ה ערות דבר): "לב"ה (=לכ"ה הלל) משמע להו או ערוה או שאר דבר סרחון". נראה מן הגמרא שבית הלל אינם חולקים על בית שמאי בהבנת המילה 'כי', אלא בהבנת הביטוי 'דבר ערוה'. על פי שניהם 'כי' פותחת פסוקית סיבה, ואפשר להמירה במילה 'בגלל'. לעומתם רבי עקיבא סובר ש'כי' פותחת פסוקית תנאי: 'והיה אם לא תמצא חן האישה בעיני בעלה, (או) אם בעלה ימצא בה ערות דבר'. על פי הסברו לפסוק, רבי עקיבא סובר שישנם שני תנאים שבהם הבעל יכול לגרש את אשתו: או שראה אישה אחרת יפה הימנה, ואשתו כבר לא מוצאת חן בעיניו, או שמצא בה דבר ערוה.

כשהגמרא דנה בסיבת המחלוקת בין התנאים היא אומרת: "במאי קא מיפלגי? בדר"ל (=בדריש לקיש), דאמר ר"ל (=ריש לקיש): כי משמש בד' לשונות: אי, דילמא, אלא, דהא. ב"ש (=בית שמאי) סברי: 'והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר' — דהא מצא בה ערות דבר. ור"ע (=רבי עקיבא) סבר: 'כי מצא בה ערות דבר' — א"נ (=אי נמי) מצא בה ערות דבר".

הגמרא כלל אינה מצטטת את דברי בית הלל, ונראה להבין מכך שהמחלוקת עם בית שמאי אינה מסתמכת על הבנות שונות של המילה 'כי'. לעומת זאת אותה הגמרא מסבירה שהמחלוקת בין בית שמאי ורבי עקיבא נובעת מפירושים שונים למילה זו. בית שמאי הבינו שהמילה 'כי' מייצגת פסוקית סיבה, וכך הסבירו את הפסוק. לדעתם, הסיבה לכך שהאישה לא מצאה חן בעיני בעלה היא משום שהוא ראה בה ערוות דבר. לפי דבריהם, הבעל יכול לגרש את אשתו רק אם מצא בה ערוות דבר. לפי הבנה זו אשמת הגירושין תלויה גם באישה.

לעומת זאת לפי הסברו של רבי עקיבא, הרואה במילה 'כי' פותחת פסוקית תנאי, אפשר להגיע למצב של גירושין, גם כשהדבר כלל אינו תלוי באישה. במצב זה ההחלטה נתונה בידו של הבעל, והוא יכול להחליט שהיא איננה מוצאת חן בעיניו מכל סיבה שהיא.

אם כן מצינו במפורש בדברי חז"ל דיון הלכתי שלם המבוסס על הבנת המילה 'כי'. ראינו כי להבנות אלו יש חשיבות רבה הלכה למעשה.

ב. 'כי' עם קשה ערף הוא

דוגמה נוספת לחשיבות הבנת המילה 'כי' אפשר למצוא בדברי הפרשנים על הפסוק בשמות לד, ט: "ויאמר אם נא מצאתי חן בעיניך ה', ילך נא ה' בקרבנו כי עם קשה עורף הוא וסלחת לעווננו ולחטאתנו ונחלתנו". בקשתו זו של משה רבנו נאמרת לאחר חטא העגל, נתינת לוחות שניים ואמירת שלוש עשרה מידות של רחמים.

רד"ק בספר השורשים²⁷ רואה בפסוק זה מענה לאמירתו של הקב"ה: "הנה אנכי שלח מלאך לפניך לשמרך בדרך... השמר מפניו... אל תמר בו כי לא ישא לפשעכם" (שמות כג, כ"א). משה רבנו אינו רוצה שמלאך ילווה את עם ישראל, אלא מעוניין בהשגחה אלוקית צמודה. לכן הוא מבקש: "ילך נא ה' בקרבינו כי (=סיבה, על פי הבנתו, ש"י) עם קשה עורף הוא ומתמידים הם לחטוא. אם תשלח מלאך לפנינו, והוא לא ישא לפשעינו כרגע נהיה פְּלִיָּים. לכן צריך שתלך אתה אתנו ואם יחטאו לך וסלחת לעווננו ולחטאתנו"²⁸. על פי רד"ק, נוכחותו של מלאך בקרב עם ישראל תגרום לכיליון של עם ישראל, משום שהוא ידון אותם על פי מעשיהם ולא יחון אותם במידת הרחמים. לעומת זאת הקב"ה, שמידותיו סליחה ורחמים, יחוס וירחם עליהם, ויסלח לעוונותיהם. אם כן בקשתו של משה היא שהקב"ה ילך עם עם ישראל דווקא בגלל תכונותיהם הקשות. לאור הבנה זו בדברי רד"ק, אפשר להמיר את המילה 'כי' בפסוק במילה 'מפני ש', והיא משמשת כאן לפתיחת פסוקית סיבה.

דבריו אלה של רד"ק הם תגובה לפירושו של ריב"ג. ריב"ג מפרש שיש בפסוק זה פסוקית ויתור: "ומן ההבל שישים אומרו עם קשה עורף עילה (=סיבה) לאומרו ילך נא ה' בקרבינו". אבל העניין ילך נא ה' בקרבינו וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלחנו אע"פ שהוא עם קשה עורף"²⁹. ריב"ג משנה כאן את המשמעות הפשוטה של הפסוק. לפי דבריו קשיות העורף של עם ישראל איננה יכולה להיות סיבה לקרבה לקב"ה, אלא להפך: היא רק יוצרת ריחוק. לאחר חטא העגל נראה שתכונה זו של העם היא שהביאה לרצונו של ה' לכלותם. בספר שמות (לב, י) אומר ה' למשה: "ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם ואכלם...". לאחר דברים אלו, אומר ריב"ג, לא ייתכן שמשה רבנו יבקש שה' ילך בקרב עם ישראל בגלל תכונה זו. על פי הבנתו משה רבנו מבקש מהקב"ה שידון את עם ישראל על פי מידת הרחמים ולא על פי מידת הדין. רק מתוך הסתכלות זו יש אפשרות שהקב"ה ילך בקרב ישראל. נראה מדברי רד"ק וריב"ג שתכונתם של ישראל היא המכתיבה את בקשתו של משה רבנו. אמנם לדעת כל אחד מהם הבקשה היא שונה, אך היא נובעת מאותה הסתכלות ומאותה הבנה של מהות עם ישראל שהוא עם קשה עורף. הסתכלות זו גם מסבירה מה מביא את משה לבקש: "ילך נא ה' בקרבינו" (שמות לד, ט).

רש"י על אתר מסביר את הפסוק בדרך שלישית: "כמו שהבטחת מאחר שאתה נושא עוון, ואם עם קשה הוא וימרו בך ואמרת על זאת: "פן אכלך בדרך" (שמות לג, ג) אתה תסלח לעווננו. יש 'כי' במקום 'אם'. רש"י מבין את מהות עם ישראל הבנה שונה לחלוטין. מצב של תנאי איננו מצב קבוע: יש שהתנאי מתקיים ויש שאיננו מתקיים. לפי הבנתו של רש"י, יש מצבים שבהם עם ישראל יכול להגיע לדרגה של

קשיות עורף. אך זוהי איננה תכונה קבועה ונצחית בעצם נפשו, אלא תכונה רגעית וחולפת. לעומת ריב"ג ורד"ק, הרואים את קשיות העורף של ישראל כתכונת נפש, רש"י רואה בחטא מצב זמני בעם ישראל,³⁰ מצב שישראל יכולים להיקלע אליו. במצב כזה נדרשת בקשה מיוחדת של קרבה אלוקית. זו המטרה של משה רבנו בבקשתו: "ילך נא ה' בקרבינו", במצבים הקשים והמסוככים שעם ישראל נקלע אליהם.

אפשר לחלק את הפרשנים שהצגתי בסעיף זה לשניים: רד"ק וריב"ג רואים בקשיות העורף תכונה בעצם נפשם של ישראל (כי עם קשה עורף = משום שהם עם קשה עורף), תכונה המצריכה את משה רבנו לבקש מהקב"ה שבכל זאת ימשיך להשרות את שכינתו ביניהם. כל אחד מהם מסביר את סיבת הבקשה בדרך שונה, אך נראה שהיא נובעת מאותה ההסתכלות, ומאותה ההבנה של מהות עם ישראל. רש"י לעומתם סבור שבקשתו של משה רבנו נובעת מן ההבנה שהחטא הוא מצב זמני (כי עם קשה עורף = אם יהיו עם קשה עורף, לא כל הזמן). משה מבקש שגם בזמן שעם ישראל חוטא ילך ה' בקרבם.

ג. 'כי אתם המעט מכל העמים'

גם בספר דברים (ז, ז) אפשר לראות הסתכלות שונה על מהותו של עם ישראל ועל סיבת הבחירה בו על פי הבנה שונה של 'כי' בפסוק: "לא מרובכם מכל העמים חשק ה' בכם ויבחר בכם כי אתם המעט מכל העמים".

בהסתכלות ראשונית אפשר לחשוב שעם ישראל סבר שסיבת בחירתו הייתה כמותו המספרית. את ההבנה הזו בא משה רבנו לשלול בפסוק זה, ולכן הוא אומר: "לא מרובכם... כי אתם המעט...". אלא אתם המעט.

רש"י מביא שני פירושים לפסוק זה: פשוט ודרש. את דרך הפשט הצגתי לעיל. הרשב"ם על אתר מעלה על פירוש זה שתי קושיות: הראשונה: "אנשי לבב יבינו ויתמהו וכי משה רבנו היה סבור שישראל היו טועים בזה הדבר שהיו מרובים מכל האומות שבעולם שהוצרך לאמר לא מרובכם". כלומר, האם ישראל לא יכלו לשים לב בעצמם לכמותם המספרית הקטנה ביחס לשאר האומות? כיצד אפשר לומר שחשבו מחשבה כזו? שאלתו השנייה היא: "ועוד שאמר חשק ה' בכם, וכי בשביל שהם מרובים יאהב הקב"ה אותם?" גם כאן הרשב"ם מקשה על המחשבה שיתכן שכמות מספרית יכולה להיות סיבה וגורם לאהבתו של הקב"ה למישהו.

לכן מסביר הרשב"ם: "לא מרובים אתם מכל אותם שבעה עממים, ולא מרובכם חשק ה' בכם לנצח אותם אלא אתם המעט מכל אותם ז' עממים. אלא מאהבת ה' אתכם וכו'". הסבר זה אינו מייחס שום מעלה לעם ישראל, ואפילו להפך, בהשתמשו

³⁰ אבינו, תש"ס-תשמ"ה, עמ' קלא, מעיר שפירושו זה של רש"י נראה כדרוש, והוא שונה מרוב הפירושים על המקום שמפרשים את המילה 'כי' במשמעות של 'דהא': "אך רבינו פירש לשון אם לדרך את העניין והרבה מאהבת ישראל יש בפירושו".

²⁷ רד"ק, ספר השורשים, עמ' 161.

²⁸ שם.

²⁹ אבן ג'נאח, ספר השורשים, עמ' 217.

במילת הניגוד 'אלא', המציינת את היותם ה'מעט מכל העמים'. בדרך זו מודגשת יותר הבחירה האלוקית בישראל, שהיא בבחינת אהבה שאינה תלויה כדבר, שהרי אין עם ישראל מרובה מכל העמים אלא המעט מהם.

הרמב"ן מבאר את הפסוק בשיטה הדומה לשיטתו של הרשב"ם, אך במקום להשתמש בפסוקי ניגוד ('אלא') הוא משתמש בפסוקי ויתור ('אף על פי'): "ואתם המעט ואע"פ כן חשק בכם ויבחר בכם". הקב"ה בחר בכם אף על פי שאתם המעט. כלומר, אמנם הכמות המספרית קטנה, אך אין זה מונע מה' מלבחור בעם ישראל.

על פי כל הדעות שהצגתי אפשר לראות שההתייחסות למילים 'מעט' ו'הרבה' היא התייחסות מספרית. על פי דבריהם, כמות האנשים בעם ישראל איננה גורם לבחירתו ולאהבתו של הקב"ה אליהם. הבנות אלו מדגישות את הבחירה האלוקית בעם ישראל מצד אהבת הקב"ה בלי קשר לאופיו ולתכונותיו של העם.

פירושו השני של רש"י הוא על דרך הדרש: "לפי שאין אתם מגדילים עצמכם כשאני משפיע לכם טובה, לפיכך חשק בכם. כי אתם המעט הממעטין עצמכם, כגון אברהם וכו'". בדרך זו מילת 'כי' משמשת לפתיחת פסוקי סיבה. הבחירה בעם ישראל הייתה דווקא בגלל היותם 'מעט' גם בשעה שהקב"ה משפיע להם טובה. אף בשעה שהקב"ה נותן להם שפע של ברכה, הם אינם באים לידי גאווה. ה'מעט' הבנה זו אינו מעט מספרי, מוחשי, שניתן למדידה, אלא מעט רוחני, התייחסות של 'מעט' כלפי עצמם. דרך זו מבארת מהי התכונה המיוחדת של עם ישראל אשר בגללה בחר בהם הקב"ה, ומבליטה פחות את הבחירה האלוקית בהם.

בדיון זה ראינו שתי סיבות לבחירת עם ישראל. בדרך הפירוש הראשונה והמקובלת מודגשת כאן בחירת עם ישראל בגלל חשקו ואהבתו של הקב"ה. אין כאן התייחסות לעם ישראל עצמו. לעומת זאת פירוש הדרש מדגיש את מעלתם של ישראל שבזכותה זכו לבחירה האלוקית.

סיכום

בחלק זה ראינו בדוגמות אחדות כיצד המשמעויות השונות של מילת התפקיד 'כי' משפיעות על דרכי הפרשנות. הבנה שונה של המילה יכולה להביא למסקנות שונות, ולפעמים אף הפוכות.

ההבנות השונות של תפקיד המילה 'כי' משפיעות על תחומים שונים. הראיתי כיצד הבנה שונה יכולה להוביל למסקנות הלכתיות שונות לגמרי. לאחר מכן דנתי במסקנות שונות ששייכות לתחום המחשבה והאמונה מתוך התמקדות בנושאים הקשורים לעם ישראל. מן הדוגמאות שהוצגו לעיל אפשר לראות את החשיבות שבהבנה המדויקת של המילה 'כי' בכל פסוק ופסוק, ואת ההשלכות מרחיקות הלכת של ההבנות השונות.

רשימת ביבליוגרפיה וקיצורים

- אבינרי, תש"ם-תשמ"ה = י' אבינרי, היכל רש"י, ירושלים תש"ם-תשמ"ה.
 אבן ג'נאח, ספר השרשים = י' אבן ג'נאח, ספר השרשים, תרגום: י' אבן תבון, מהדורת באכער, ברלין תרנ"ו.
 אבן-שושן, קונקורדנציה = א' אבן-שושן, קונקורדנציה חדשה לתנ"ך, ירושלים 2000.
 ברויאר, תשס"ג = י' ברויאר, "כי משמש בארבע לשונות", תרכ"ץ עב (תשס"ג), עמ' 505-522.
 גוניוס, W. Gesenius, *Hebrew Grammar*, ed.: E. Kautzsch, trans.: A. E. = 1910
 .Cowley, New York 1910.
 גמליאל, תשס"ג = ח' גמליאל, תפיסות תחביריות בפירוש רש"י לתורה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ג.
 ז'ואן-מוראוקה, P. Joüon, *A Grammar of Biblical Hebrew*, trans. & rev.: = 1991
 .T. Muraoka, Roma 1991.
 מילון אבן-שושן = א' אבן-שושן, המילון העברי החדש, ירושלים תש"ל.
 רד"ק, ספר השרשים = ר"ד קמחי, ספר השרשים, ירושלים תשכ"ז.
 תשובות רש"י = תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנבין, ניו-יורק תש"ג.